

Мал. 7. Археологічні розкопки в урочищі “Городок”. Фото 1990 р.

*Кіріпичников А.Н. (Санкт-Петербург, Росія),
Коваленко В.П. (Чернігів)*

ОРНАМЕНТОВАНІ ТА ПІДПИСНІ КЛИНКИ ШАБЕЛЬ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані)

1962 року при прокладці інженерних комунікацій в м. Ніжині Чернігівської області України, у траншеї були знайдені кістки людини і коня і при них різне озброєння і кінське спорядження. Всі вони були зібрані на місці земляних робіт співробітником Чернігівського історичного музею І.І.Едомахою. Останній, виходячи з того, що знахідки розташовувалися компактно, але культурного шару поселення в даному місці не опинилося, зробив висновок, що тут знаходилося підкурганне поховання воїна з конем епохи Древньої Русі [1].

Комплекс був знайдений на південній околиці м. Ніжина, розташованого на р. Остер, лівій притоці Десни. Після 1054 року ця річка стала межею між Чернігівським та Переяславським князівствами. В районі сучасного Ніжина в давнину знаходився прохід між великими і непрохідними Смоленськими і Остерськими болотами, по якому проходила одна з доріг від Києва і Переяслава до Чернігова. Дане місце знаходилося

---

¹ Залишки насипу і які-небудь похоронні конструкції зафіксувати не вдалося. Речі потрапили до Чернігівського історичного музею. Інформація про деякі із знайдених предметів: Кіріпичников 1971: 82 №36; 1973: 31-32 і наст.

на перетині водного і сухопутного шляхів і тому являло своєрідний транспортний вузол. Невипадково тут виявилось відразу два староруські городища. Одне з них розташоване в самому центрі міста, на лівому (перяяславському) березі Остра. Виходячи з археологічних даних, воно було засноване в самому кінці X століття, ймовірно, в ході містобудівних заходів князя Володимира Святославича щодо зміцнення південних меж Русі і вірогідно може ототожнюватися з літописним містом Ніжатином (Коваленко, 1988: 9-10), згадуваним в літописах під 1135 і 1147 роками (Полное собрание 1962: 303; 1962а: 344). Друге городище знаходиться на північній околиці міста, на правому (чернігівському) березі Остра, в урочищі Городок (Узруй-Комуна) і виникло не раніше другої половини XI століття (Ситий 1991: 19-20). Його можна пов'язати з літописним Уненіжем, згадуваним під 1147 роком (Полное собрание 1962а: 358).

Місце знахідки комплексу 1962 р. локалізується в 3,5 км на південь від городища літописного Ніжатино, на землях Переяславського князівства. Обстеження цієї території в 1989-1990 рр. не виявило тут яких-небудь залишків курганних насипів, а проведена шурфовка – слідів культурного шару. Та й відстань від городища змушує засумніватися в можливості знаходження на такій відстані міського некрополя. Проте, вірогідності розташування тут одного або декількох курганів, що не збереглися, виключити не можна. Враховуючи характер знайденого комплексу, тут міг бути похований один з так званих “своїх поганих”, що перебували на службі у переяславських або чернігівських князів. Десь в Чернігівському Задесенні і в басейні Остра розташовувалися житла цих, що переселилися сюди зі степу, людей.

Історичні джерела свідчать, що в Середньодніпровському лівобережжі мешкали тюркомовні торки переяславські (згадані під 1080 роком) і коуї чернігівські (названі при описі подій 1185 року) (Расовський 1933: 10,16). Там само, а також у межах лівобережної частини Київського князівства, проживали дрібніші групи, що осіли на землю кочівників, наприклад, турпеї і печеніги. Головне ядро васальних російським князям степняків розташовувалося в Пороссі, де в середині XII століття вони оформилися в союз чорних клобуків. Уявлення про матеріальну культуру, побут, вірування, військові звичаї цього об'єднання дають 120 археологічно вивчених чорноклобуцьких поховань, що відносяться до XII - першої половини XIII ст. (Плетнева, 1973). Звертає увагу, що ці поховання рясніють різноманітним озброєнням. Уписується в цей ряд і ніжинське поховання, чи не єдине в Дніпровському лівобережжі з таким виразним складом бойових засобів (Самоквасов 1908: 238; Ляскоронский 1892: 270-271). Мабуть, на Чернігівщині та Переяславщині осілих кочівників було менше, ніж на Київщині.

Літописні свідчення підтверджують це спостереження. Чернігівські князі нерідко закликали на допомогу половців, що свідчить про те, що у них не було скільки-небудь значних допоміжних сил на зразок київських чорних клобуків. Результати цієї недалекоглядної політики позначилися на її ініціаторах. У 1148-1159 роках Чернігівське князівство було розорене міжусобними війнами і закликами половців. У 1159 році один з князів чернігівської сім'ї Святослав Ольгович нарікав, що сім південно-чернігівських міст “половцы выпустошали”, в них лишилися жити лише князівські псарі (Расовский 1940: 119). Мабуть, саме після 1159 року компактні групи

степняків стали активніше, ніж раніше, розселятися на Дніпровському лівобережжі, особливо в чернігівсько-перечаславському порубіжжі, з метою захисту всього цього регіону від половців. Етнічна карта Дніпровського лівобережжя в той період стала складнішою, і не можна виключити, що ніжинське поховання відзначає собою одну з ділянок басейну Остра, де з'явилися «замирені» кочівники, що розташовувалися, як і в Пороссі, поблизу руських міст, в даному випадку Ніжатино і Уненіжа.

Під час монгольської навали, а точніше в 1239-1240 рр., київські, чернігівські і переяславські кочівники-федерати, складаючи частину іноплеменників руського війська, розділили його загальну долю. Вони були або знищені, або перетворені в рабів і вигнані зі своїх місць. Рашид Еддін повідомляв, що монголи при захопленні Києва напали на чорних шапок (чорних клобуків – *авт.*), а Плато Карпін, проїжджаючи в 1246 р. Поросся, описував його як безлюдну пустелю (Расовский 1933: 62-63). Каток монгольського погрому пройшовся не тільки по таких найбільших містах, як Київ, Чернігів і Переяславль але і захопив їх області. Масштаби тотальної військової катастрофи Південної Русі засвідчують не тільки письмові джерела, але й археологія. Зокрема, старожитності чорних клобуків, знайдені в їх курганах, датуються не пізніше перших чотирьох десятиріч XIII століття і в подальшому вже не зустрічаються. Цей висновок відноситься також і до ніжинського поховання і визначає його верхню дату.

Звернімося до характеристики знахідок ніжинського поховання, що мало в собі набір озброєння і кінського спорядження (мал.8-9). У цьому наборі виявилася шабля (про неї скажемо нижче), чотири наконечники стріл (мал.8: 1-4). Перелічимо їх. Форма леза листоподібна (мал.8: 1), плавна за обрисом. Поширені в Східній Європі повсюдно, датуються X-XIV ст. (Медведев 1966: табл.305.36). Мал. 8: 2. По типу – зрізень із трикутним лезом. Має євразійське поширення, датується XIII-XIV ст. На лезі помітне ребро, що зустрічається рідко (Медведев 1966: табл.24, 11). Мал.8: 3. [1] Лезо має подовжено-трикутну форму. Плічка кутасті. Стріли цього типу вживалися в XII столітті і пізніше, по своєму поширенню євразійські. На Русі трапляються повсюдно і в основному датуються XII - першою половиною XIII ст. (Медведев 1966: табл. 20, 27). Мал. 8: 4. Перо в поперечному перетині трилопатево. Для XII-XIII ст. такі стріли не характерні, вони властиві більш ранньому часові, а тому знахідки цих стріл на пам'ятках XII – першої половини XIII ст. одиничні. Стосується це і руських міст, що загинули під час татаро-монгольської навали (Медведев 1966: 61). Отже, розглянуті стріли географічно мали досить широке поширення і датуються, в основному, XII – першою половиною XIII ст.

Наявність у похованні складного лука засвідчується деталями з кістки. До таких відносяться три частини однієї середньої накладки рукояті (Мал. 8: 14-16) Складені разом, вони по довжині сягали 28 см., при цьому бічні приставки (їхні кінці облямані) мали покриті борознами кінці для кращої склейки з обмоткою з бересту або сухожилля. Розділення середньої накладки на складові сприяло більш еластичному

¹ На думку А.Ф.Медведева, ці стріли в руських знахідках є варіантом монгольських наконечників. Це не погоджується з твердженням того ж автора про те, що попередники даних наконечників відомі у Східній Європі ще в VIII – першій половині IX ст.

стискові і розтяганню луковища без деформації найжосткішої кістяної обкладкової конструкції рукояті. Знайдення в Східній Європі подібних тридільних держаків рукоятей лука (Медведев 1966: 11, табл.6, 6) дозволяє висловити одне спостереження. Луки з однобічними серединними кістяними накладками фіксуються для VII-X ст. У XII-XIII ст. ці накладки стали виготовлятися або з однієї частини, або, як видно на нашому прикладі, з трьох [1]. Описані деталі ніжинського лука доповнює кістяна петля для привішування налуччя (мал. 8: 13).

Серед знахідок опинилася згорнута кольчуга. Удалося розібрати, що її плетиво складалося з дрібних кілець діаметром 8 мм, товщиною 1 мм. Кільця були поперемінно склепані і зварені. Наявність кольчуги в похованнях південноруських кочівників - ознака заможності і високого соціального стану її власника. Таке визначення можна віднести і до "ніжинського" воїна, що володів дорогими речами і, в тому числі, деталями кінського спорядження, прикрашеного сріблом.

Назвемо тут залізні посріблені фігурного кування деталі оголів'я коня: два роздільники ременів із трьома рухливими обіймами (мал.8: 6-7, 10). Вони містилися біля скронь коня і з'єднували шийний і нащочний ремені. Їм відповідали ще два трійники, що, у нашому випадку, нерухомо з'єднували наносний і нащочні ремені (зберігся один трійник - мал. 8: 11). До оголів'я відносився також ще один ряд деталей, у тому числі, залізна підвіска лунниця (мал. 8: 8-9, 12).

Легка вузда без збруйних бляшок з металевими сполучними трійниками в середні віки використовувалася в легкій кінноті грузинів, персів, китайців, татар. У козацькій кавалерії вона дожила до наших днів. Південно руські знахідки цей перелік доповнюють. Для XII-XIII ст. аналогії, близькі ніжинському оголів'ю, тричі археологічно виявлені в курганах кочівників, васальних руським князям, а саме, у Юр'єві-Польському Володимирської області й у Київському Пороссі (Кирпичников 1973: 31, мал.15 і табл. XII, там же: каталог знахідок – вудила №№ 179, 233, 275, стремена № 265). Сполучні частини цих оголівій виконані з посрібленої міді, і за формою майже повністю тотожні ніжинському. Усі наші аналогії відносяться до XII - першої половини XIII століття, при цьому нижня дата може бути наближена до середини і другої половини XII століття. У відношенні верхньої дати з'явилося одне уточнення. Оголівна лунниця з незіжкнутими кінцями, судячи з північно-руського матеріалу, відноситься, можливо, до часу не пізніше 30-х р. XIII століття (Лесман 1990: 62, 111, 14).

У складі кінського спорядження виявилися вудила з неравноплічними ланками і кільцями діаметром 5 мм. (мал.9: 3). Ця особливість властива деяким знахідкам XII-XIII ст., у тому числі, і знайденим у чорноклобуцьких курганах Київського Поросся.

Назвемо далі два стремена з глибоко вигнутою підніжкою, що займає близько половини висоти всієї петлі. Висота стремена 14,5 см., ширина 13,5 см., ширина підніжки 3,2 см. (мал.9: 5а-5в). Після розчищення на дужках стремени відкрився схематизований геометричний візерунок, виконаний сріблом. Даний орнаментальний

¹ Не виключено, що цільні кістяні пластини рукоятей луків при стрілянні ламалися поперек.

У такому ушкодженому виді деякі з них знайдені у похованнях. Ця обставина, можливо, спонукала майстрів-лучників перейти до роз'ємних односторонніх накладок.

мотив нагадує вироби зі шкіри і матерії, прикрашених у техніці аплікації.

Стремена аналогічної форми неодноразово зустрічаються на Київщині і Чернігівщині, і, здається, не випадково (Кирпичников 1973: 53, тип IXa). Вони пристосовані для популярного в цих місцевостях м'якого взуття. Втім, подібні зразки відомі і за межами Південної Русі і були в нагоді для важкоозброєного копійщика і шабельника, і для легкоозброєного лучника, тобто були універсальними. Судячи з південноруського матеріалу, стремена даного тину датуються 1150-1240 рр. [1].

Насамкінець згадаємо, що в розглянутому комплексі малися побутові речі: шило (мал. 8: 5) і калачеподібне кресало (мал.9: 4). Останні ще донедавна відносили до X – початку XII ст., але, за новітніми дослідженнями Ю.М.Лесмана, на півночі Русі вони використовувалися аж до останньої чверті XII століття. Наскільки може бути застосована ця дата до південноруських знахідок і чи не буде вона тут більш пізньою, не з'ясовано.

Огляд предметів ніжинського поховання свідчить про те, що ці вироби, очевидно, належали важкоозброєному кінному воїнові, що мав у своєму розпорядженні різноманітне по складу наступальне і захисне озброєння та похідне спорядження. Принаймні, частина цих виробів могла бути виготовлена на місці, інша - потрапити зі сторони. Усі разом вони представляли єдину військово-технічну культуру свого часу, запліднену широкими зв'язками, що включали настільки природні на півдні Русі східні елементи. Судячи з матеріалу, найбільш ймовірна дата ніжинських знахідок – 1150-1240 рр., тобто, вони відносилися до передмонгольського часу. Запропонована дата не знімає питання про продовження існування деяких типів бойових засобів і в умовах монгольської навали.

Найбільш примітною річчю ніжинського поховання є шабля (мал.9: 1-2). Її довжина 99,7 см., ширина 3 см., товщина 0,5 см., кривизна смуги в найвищій ділянці вигину 2,2 см. Край клинка довжиною 24 см. обоюдогострий, у перехрестя (останнє і деталі рукояті не збереглися) прикріплена металева обойма-манжета, вага смуги 700 г. Шабля відноситься до слабо скривлених клинків, що були характерними для початкових сторіч існування цієї зброї. Для порівняння відзначимо, що відомим по знахідках XI-XIII ст. давньоруським шаблям властива: довжина до 110-117 см., середня ширина клинка 3,5-3,8 см., висота викривленості 4,5-5,5 см. (Кирпичников 1966: 67). Лише один раз у Пороссі на території колишнього Канівського повіту Київської губернії знайдено шаблю, подібну до ніжинської [2]. З цього можна зробити висновок, що подібні клинки в Південній Русі для XI-XIII ст. були дуже рідкісними.

Верхню частину однієї з бічних сторін клинка займає прикрашена поверхня, розділена на дві смуги (мал.9: 1). Ближче до туп'я ми бачимо орнамент у вигляді вигнутих пелюсток, що складають в'юнку лозу. Пелюстки, оконтурені срібною інкрустацією, покриті золотою пластиною з крапковими поглибленнями. Вони, однак,

¹ Державний Ермітаж. Відділ археології Східної Європи і Сибіру. 898/38, 913/8, 913/98.

² Там само. 932/24 (мал. 3,4). Неточне зображення цієї шаблі – Плетньова 1973: мал.5,12.

Згадана шабля з колишнього Канівського повіту відзначена в нашому каталозі знахідок шабель як така, що походить із с.Николаєвка, що виявилось невірним (Кирпичников 1966: 96, №67).

не утворюють єдиної гілки, а представлені у вигляді окремих досить схематизованих паростків. Подібні візерунки, що походять від рослинної галузки – “біжучої” лози, відомі на речах кінця XII-XIII ст., у тому числі, знайдених на території Древньої Русі: кільцеподібних застібок, кручених браслетів, перснях, наручних обручачів (Кочкуркіна 1981: табл.26.9; Макарова 1986: мал.5: 54,56; 14: 35; 15: 52; 16: 75-76; 29: 216; 33: 3) [1]. Візерунки такого стилю типові для бордюрів на речах із давньоруських скарбів часу монгольського завоювання. Характерно, що, як з’ясував Ю.М.Лесман, вигини подібного малюнку поширюються на виробах Новгородської землі в період 1197-1224 рр. Бачимо ми їх на деяких предметах військового побуту [2]. Елементи подібних прикрас зустрічаються в оздобленні творів декоративно-ужиткового мистецтва і за межами Русі, наприклад, в Ірані [3].

Скошену до вістря поверхню ніжинського клинка займають послідовно розташовані начертання, наче оточені в рамки. Виконані вони золотою інкрустацією. Цих фігур нараховується не менш 13, вони завершувалися пучком хвилеподібних ліній. Прикрашена частина шаблі була ретельно реставрована в Ермітажі А.И.Бантіковим. На жаль, фрагментарна збереженість малюнків не дозволила їх розшифрувати. На думку сходознавців А.А.Іванова та О.Г.Большакова, начертання шаблі є куфічним написом, можливо, зв’язаним з ім’ям майстра або благопобажанням [4]. Вони переконані, що рамкові обрамлення були артиклем – алиф-лам, або частиною букв і могли містити в собі букви або 2-3 короткі слова. Як підтвердження, А.А.Іванов посилається на арабський напис на мечі багдадського халіфа ал-Мустасима, що правив у 1242-1258 рр. Напис про власника на цьому мечі розташовується в його верхній третині й оформлений у вигляді регулярно розташованих, близьких по розміру, рамкових начертань (У.Юджель 1988: 51, мал.29) [5]. Сходознавець Б.І.Маршак, навпаки, думає, що розглянуті знаки, суть буквоподібні наслідування, так звані “куфеск”. Він бачить у рамкових фігурках знаки, що витіювато виконані за зразком букв і що не читаються. Про це, на його думку вказує типовий характер рамок, більше придатних для прикрас, ніж змістовного підпису. Епіграфічні орнаменти в стилі “куфеск” з’явилися в країнах Ісламу в XI столітті і представлені на кахлях, архітектурних деталях, особливо, популярні були на мідному масовому посуді.

У даний час остаточно вирішити питання про “підписний рядок” шаблі важко. Зазначимо, однак, що в її обробці явно виражений так би мовити “подвійний зміст”.

¹ Дякуємо Ю.М.Лесману за цінну консультацію про розвиток даного виду орнаменту.

² На шаблі з древнього Ізяславля (див. нижче) і стремених з Новгорода і с.Бабичи колишньої Київської губернії (Кирпичников 1973: табл. XVI, 2; XVII, 1).

³ Приміром, на бронзових підставках, свічниках, посуді, в архітектурних обрамленнях (Survay 1939: Fig.903 P, 930 e; 1939a: Fig. 1283 D, 1286 B).

⁴ Дякуємо Р.М.Джанполадян, А.А.Іванову, О.Г.Большакову, Б.І.Маршаку і Ю.Л.Міллеру за всі цінні консультації про розглянуту шаблю.

⁵ Приводимо напис на мечі в перекладі А.А.Іванова: “Зроблено за наказом еміра правовірних, пана нашого, імама всезнаючого, імама справедливого ал-Мустасима-Біллах, еміра правовірних Абдель Мелика. Хай триває царство його”. “Зробив Мухамед Саїд”. Зберігся ще другий підписний меч цього ж халіфа.

Орнаментальна частина представлена низкою рослинних знаків. З нею сусідить особлива “підписна” облямівка. В останньому випадку мова може йти про словесне клеймо майстерні престижної зброї, що диктувалося виробничою і комерційною необхідністю, повагою до власника самої зброї. Відомі середньовічні східні шаблі саме з таким логічним подвійним співвідношенням візерунка і підпису, щоправда, вони відносяться до більш пізнього часу, чим ніжинський клинок (Survey 1939a: fig.1423 H).

Як би не трактувати прикраси ніжинської шаблі, ясно, що мова йде про коштовну, блискаючу золотом зброю, виготовлену у якійсь географічно не визначеній висококваліфікованій майстерні ісламського світу, що згодом потрапила в руки кочівника, який опинився на Чернігівщині. Розглянутий клинок, що умовно можна назвати арабським, привернув увагу своєю міжнародною рідкістю. Спроби знайти аналогії не дали результатів. Усе, що відомо про орнаментовані підписні східні шаблі, відноситься до XIV в. (Греков, Якубовский 1950: мал.14-15), а в основному до XVI-XVIII ст. (Прохоров 1877: 2 сл.; Ленц 1895: 65-66, табл. XX; Катанов 1910: 58, Лихачов 1910: 252-261; Денисова, Портнов, Денисов 1953: 29 і 152). Пошуки нового матеріалу однак, не безнадійні, і, здається, принесуть результат в міру розчищень східно-європейських і інших середньовічних шабельних клинків. Найближчі паралелі ніжинській шаблі все-таки удалося відшукати серед тих, що на жаль не збереглися і відомих тільки за описами, чорноклобуцьких клинків XII-XIII ст. з Київського Поросся. У шаблі з кургану в с. Зеленьки відзначено “залишок викладеного золотом візерунка”, у двох курганах у с. Россава виявилися шаблі, на одній з яких згадується напис, інкрустований золотом, на іншій “при рукояті на клинку сліди інкрустації золотом у формі написів або арабесків” (Каталог виставки 1899: 103-104, № 501; Dabrovska 1958: 126-127; Кирпичников 1966: 101, № XXIII, XXX і XXXI). Ці важливі відомості переконують у тім, що прикрашена золотом ніжинська шабля була для розглянутого часу не настільки вже єдиною і випадковою.

Ніжинська знахідка вказує на східну адресу надходження скривленої холодної зброї в Києво-Чернігівське Подніпров'я. У цьому зв'язку звернімо увагу на таку технічну особливість даного леза, як його слабка зігнутість. Для зброї XII-XIII ст. така особливість не характерна. Такого роду клинки властиві періоду IX-X ст. Звичайно, розглянута шабля могла виявитися давніше супутніх їй знахідок і відноситися до давнішого часу. Однак, судячи з наявного на шаблі орнаменту, її можна датувати кінцем XII - початком XIII ст., а в інтересах обережності – більш широко, другою половиною XII – першою половиною XIII ст. При характеристиці рублячих якостей шаблі, фахівця “збиває з пантелику” її архаїзм, який наштовхує на думку про те, що вона могла бути виготовленою в областях, де використовувалися мечі і тільки нещодавно стали випускати скривлені клинки, що якоюсь мірою слабо продовжували традицію. Збройова справа деяких країн ісламського Сходу в XII-XIII ст. переживала саме такий перехідний період. У зв'язку з цим торкнемося поширення орнаментованих і підписних шабель, в різний час знайдених у Євразії.

Шаблі з'явилися в євразійських степах в VII-VIII в. У створенні цієї зброї взяли участь, очевидно, багато народів і племен, у першу чергу тюркомовні азіатські кочівники і ті, хто з ними боровся на полях битв Старого Світу. Шабля могла

народитися в середовищі воїнів-вершників, за своїм призначенням це зброя маневреної кінної боротьби (Кирпичников 1966: 61; Крыганов 1990: 75). Приблизно через два століття після їхнього винаходу деякі шабельні клинки стали прикрашати орнаментальними облямівками з рослинним орнаментом і написами. До таким відноситься шабля, знайдена в 1963 р. А.Д.Грачем у могильнику Эйлиг-Хем III Улугхемського району Туви. Клинок оброблений з однієї сторони орнаментальною облямівкою довжиною 54 см., що являє “біжучу” лозу. На скосі смуги біля її гострого краю виявився гравірований арабський напис із висловом із Корану: “Покладайся на Аллаха, перемога близька” (на іншій стороні смуги також є напис, але він не читається). Манерою виконання напис відрізняється від орнаменту і, можливо, проставлений трохи пізніше, вже після виготовлення самого клинка. На думку Г.В.Длужневської, зброя датується 950-1025 рр. [1]. Таким чином, перед нами найдавніша підписна шабля – попередниця ніжинської [2]. Далі, у цьому списку варто назвати так звану шаблю Карла Великого, видатну витвір руського та угорського ремесла 950-1025 рр., і шаблю з князівського поховання в Києві, що відноситься до кінця X – початку XI ст. Обидва згаданих клинка оздоблені двосторонніми бічними золоченими пластинами зі стилізованим рослинним візерунком (Кирпичников 1966: 268-276). Усі перераховані вище зразки зброї, що рубає, відрізняються незначною викривленістю своїх смуг.

У XII-XIII ст. деякі шаблі, як і раніше, прикрашалися рослинним візерунком і іноді підписувалися. Окремі екземпляри оброблялися золотом. Руський літопис уперше під 1252 р. згадує шаблю “златом украшену” (Срезневский 1403: 238). До числа орнаментованих шабель початку XIII ст. зарахуємо клинок із розкопок древнього Изяславля (с. Городище Хмельницької області України) з двома декоративними клеймами (інкрустація сріблом) на одній з його сторін. Весь вигляд цих міток зі схематизованим рослинним візерунком дозволяє висловити здогад про місцеве південноруське виробництво зброї [3].

Перші століття розвитку шабель пов’язані зі степовими народами. Вважали, що в арабів і персів шабля була введена в XIV в. Дослідження останнього часу змінили цю тезу. В арабській літературі шабля, що називалася в одному з варіантів калахур,

¹ Вдячні Г.В.Длужневській за відомості про знахідку.

² Доречно тут згадати палаш, знайдений у давньотюркському кургані могильника Джолин I Кош-Агачського району Горно-Алтайської автономної області Росії. На клинку, що, очевидно, датується VII - першою половиною IX ст., помітні знаки, інкрустовані золотом (Кубарев 1985: 215-216). В.А.Лівшиць визначив ці знаки як согдійський напис. Його переклад, як люб’язно повідомив В.А.Лівшиць, наступний: “Цей меч належить... (далі ім’я, можливо, тюркське, не збереглося), хай не буде йому (власникові) збитку”. Джолинський клинок є перший відомий нам согдійський підписний зразок. Виготовлений він міг бути десь у Монголії або Середній Азії

³ Нижня частина клинка втрачена. Довжина існуючої частини 69 см., ширина смуги 4,2 см., її товщина 0,4 см. Первісна довжина зброї близько 107 см., висота скривлення лева 5,5 см. Збереглися: трубчасте навершя рукояті та одна зі скоб ножен. Клинок у своїй верхній третині має два доли, далі тягнеться один (порівняй Кирпичников, Медведев 1985: табл.123: 5).

згадується у X ст. Судячи з численних зображень кривих клинків, вони були досить рідкісними у XI ст., а сторіччям пізніше одержали значне поширення в Ірані, Грузії, Азербайджані, Вірменії, Анатолії, Єгипті (Nikolle 1981: 5-6; порівняй Nikolle 1976: 123-125. Fig.20,78,83,107,116-117,131,149; Islamic Arms 1979). У XIII ст. в східних і центральних областях Ісламу переходять до широкого використання шаблі. У цей час, особливо в другій половині XIII ст., вона в ряду холодної зброї висувається на передній план і починає витісняти меч. Розвиток східних шабель і надалі протікало досить інтенсивно і привело, приблизно в XV або XVI ст. до становлення двох національних шкіл у їхньому виготовленні. Перська випускала довгі, вузькі, криві клинки – шамшири, турецька – менш вигнуті і більш короткі і широкі – кілії (Seitz 1965: 348, Abb.256-257). По своєму змісту і характеру маркірування шабель у той період було багато в чому успадковане від попереднього періоду.

Карту центрів виробництва холодної зброї в країнах Ісламу – Ірані, Аравії, Єгипті, Сирії, Туреччині й Іспанії – вдалося скласти на підставі повідомлень письмових джерел і збережених підписних клинків XVI-XVII ст. (Rahman Zaky 1965: 282-285). Частина цих центрів існувала й у давніший час, а деякі були спеціально орієнтовані на торгівлю зі Східною Європою.

За повідомленням Абу Хаміда ал-Гарнаті, у його творі “Ясний виклад деяких чудес Магрибу” (близько 1155 р.) у Волзьку Болгарію привозили “мечі з країн Ісламу, що роблять у Зенджані й Абхарі, і Тебрізі, і Исфакані у вигляді клинків, не прилаштовуючи рукоять, і без прикрас, одне тільки залізо, як воно виходить з вогню. І загартовують ці мечі міцним загартуванням, так що коли повісити меч за нитку і вдарити нігтем або чим-небудь залізним або дерев’яним, то буде довго чути дзвін” (ал-Гарнаті 1971: 33). Перераховані в приведеній звістці міста знаходилися в Ірані. У більш пізньому варіанті опису своїх подорожей ал-Гарнаті згадує, що мечі для вивозу на північні ринки виготовлялися також в Азербайджані (ал-Гарнаті 1971: 53-59).

Східні клинки, що надходили в місто Булгар, везли далі до північних народів вису й іуру (весь і югра) і з великою вигодою обмінювали у них на хутра й невільників. Можливо, що один із таких клинків, що відноситься до XII – першої половини XIII століття, з написом “Варпет Хачатур”, тобто “Майстер Хачатур”, знайдений на Приполярному Уралі (Березовський район Тюменської області в межах Ханті-Мансійського національного округу) (Джанполадян, Кирпичников 1972: 23-29). Напис розташовувався у верхній частині клинка в перехресті і складався з вірменських букв, наведених золотою інкрустацією. Його доповнювали ряди ритмічно розташованих трикутників – можливе місце ненаписаного імені власника зброї або благопожання. Усю композицію обрамляли початковий і заключний хрести. Незвичайність уральського клинка полягає в тому, що він є самою північною знахідкою середньовічної шабельної зброї в Євразії, і, можливо, свідченням торговельного обміну між купцями з Булгара та північними народами. Знахідка на північному Уралі закавказького скривленого леза наводить на думку про те, що іранські, азербайджанські, вірменські й інші майстри після середини XII ст. могли поставляти в Східну Європу не мечі, а шаблі. Це тим більше імовірно, що ужитий ал-Гарнаті арабський термін “сейф” міг позначати не тільки меч, але і шаблю (порівняй Nicoll 1981: 4), іншими словами, поява привізних шабель на півночі Східної Європи

могло мати місце і до середини XII ст.

Мусульманські купці на практиці, що установилася в X ст., далі міста Булгар звичайно не їздили, а доставлена ними зі своїх країн зброя й інші цінності далі на північ везли вже булгарці. Пише про це й ал-Гарнаті.

Про Булгар як місце складування зброї, що перевантажувалася тут для транспортування до народів півночі, свідчить виявлення в с. Именьково колишнього Лаїшевського повіту Казанської губернії відразу двох шабель, що відносяться, очевидно, до другої половини XII – першої половини XIII ст. (мал.3: 2-3; 4). Обставини знахідки шабель у місцевості неподалік від устя р. Ками, тобто в північній частині Булгарського царства, невідомі. Імовірно, вони опинилися в цьому місці по дорозі кудись на північ. Разом з колекцією збирача Заусайлова згадані клинки з Казані потрапили до Національного музею Фінляндії в Хельсінкі. Там вони були описані А.М.Таллгреном, який звернув увагу на їхні клейма та опублікував їх (Tallgren 1918: 30-31). Спостереження фінського вченого пройшло непоміченим. Нині вдалося знову обстежити іменьковські клинки і прокреслити їхні наVERTання [1]. За своєю формою шаблі однотипні, але трохи відрізняються по розмірах.

Екземпляр 4318: загальна довжина 101 см., ширина леза 3 см., його товщина 0,5 см., висота вигину леза 3,4 см., край на відстані 25 см. від загостреного кінця обоюдогострий. На клинку в його верхній третині помітні інкрустовані золотом рамкові обрамлення, розташовані по п'ятьох у кожному із двох рядів. В середині деяких із них помітні елементи, може бути, куфічних букв або якихось знаків. Своїми рамковими компонентами іменьковська шабля трохи нагадує підписну частину ніжинської. Подібні і зближені бічні рамкові смужки, що у куфічних написах позначали визначений артикль – алиф-лам або довге а, або являли частину якоїсь букви. Можливо, що описані знаки – наслідування якогось напису. На жаль, пошкодження клейма заважає тлумаченню його начертань і як букв, і як орнаменту.

Екземпляр 4319: загальна довжина 98,5 см., ширина леза 3 см., його товщина 0,5 см., висота вигину леза 3 см., край довжиною 20 см. від загостреного кінця обоюдогострий. Клеймо шаблі, на відміну від попередньої, розташоване біля туп'я, так би мовити, одним рядком. Воно наведено сріблом, складається з початкового та заключного хрестів і вміщених між ними десятих компонентів з 1-3 значків. Ці компоненти розділені подвійними рисками. Наявністю на клеймі хрестів іменьківська шабля нагадує згадувану вище уральську з вірменським написом. Таке зіставлення виявилось не випадковим. Р.М.Джанполадян удалося розібрати серед начертань кілька вірменських букв, що відповідають І, Е, Є, К, Г. Можливо, що напис удасться зрозуміти. В усякому разі, перед нами не безглузде скупчення якихось значків, а читабельний рядок. Кавказько-вірменська адреса даної зброї досить ймовірна.

Обидві розглянуті шаблі, судячи з їхніх клейм і по їх подібним між собою манжетам-обкладкам у перехрест'ях з фігурно викуваними краями, імовірно, виготовлені в один час, в різних східних майстернях, серед яких, схоже, були і

¹ Дякуємо Національному музею Фінляндії і його співробітниці доктору Л.Томантеру, що розчистила на наше прохання клейма згаданих шабель. Вона ж люб'язно сфотографувала ці клейма для авторів цієї статті. Промальовування клейм із натури здійснив Л.Кірпічніков.

кавказькі. Шабельники цих центрів експериментували з “рядковими” нарисними клеймами. Припустимо при цьому, що марки у вигляді букв і фігур робилися в розрахунок на покупця, що не обов’язково прагнув осягти їхній зміст і розшифрувати, але, одна присутність подібних знаків на лезі покликана була переконати людину в якості виробу, засвідчити авторство окремої майстерні.

Названі вище клинки з Приполярного Уралу і Казанського Поволжя, цілком ймовірно, відзначають північний напрямок поширення цієї привізної в Східну Європу зброї. Північні народи, за словами ал-Гарнаті, здобували клинки в жертвних цілях, щоб кидати їх у море, що начебто сприяло видобутку риби. Вони не знали війни, верхових і в’ючних тварин (Ал-Гарнаті 1971: 33). Свідчення арабського мандрівника, думаємо, не є цілком точним. Відомо, наприклад, що югорці воювали з русичами, і у XII ст. вони могли потребувати металічної зброї не тільки для ритуальних, але і бойових цілей. Залізні вироби північні народи взагалі дуже цінували і щедро оплачували їх коштовними хутрами.

Північний напрямок надходження скривлених клинків у Східну Європу не був єдиним. На прикладі ніжинської знахідки можна переконатися, що шаблі ісламського походження проникли до кочівників безпосередньо в південно-руські землі, можливо, через нижню Волгу. Часи, коли східні мечі не сприймалися в Європі тому, що їхня лита сталь ставала тендітною і ламалася при морозі, минули. У XII ст. східні шаблі кувалися з насичених вуглецем заготовок, що потім проходили багатократне загартування. При цьому досягалася необхідне для якісного виробу сполучення в’язкості та твердості. Внаслідок майстерної термічної обробки гострий край виходив особливо твердим (Джанполадян, Кирпичников 1972: 27). Подібні вироби були бажаною покупкою для кінних воїнів не тільки Сходу, але й Заходу.

Опубліковано: Археологические вестн / Институт истории материальной культуры РАН (СПб). – 1993. – №2. – С.112-134.

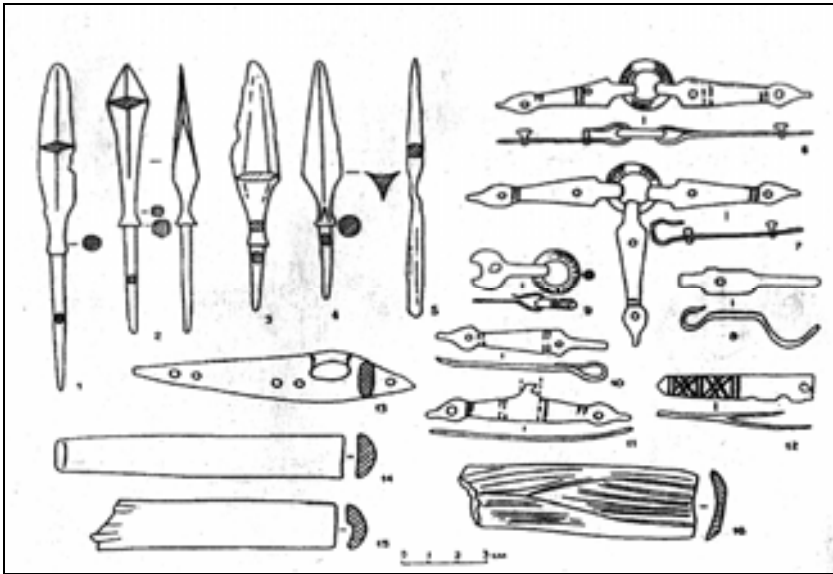
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ал-Гарнаті Абу Хамид. 1971. Путешствие в Восточную и Центральную Европу. Москва.
2. Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. 1950. Золотая Орда и ее падение. Москва-Ленинград: АН СССР.
3. Денисова М.М., Портнов М.Э., Денисов Е.Н. 1953. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX вв. Москва Госкультпросветиздат.
4. Джанполадян Р.М., Кирпичников А.Н., 1972. Средневековая сабля с армянской надписью, найденная в приполярном Урале // Эпиграфика Востока XXI, 23-29. Ленинград.
5. Каталог выставки. 1899. Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве.
6. Катанов Н.Ф. 1910. О сабле с греческой надписью // Известия общества археологии, истории, этнографии. XXVI. Казань.
7. Кирпичников А.Н. 1965 Так называемая сабля Карла Великого // Советская археология 2: 268-276. 1966.
8. Древнерусское оружие 1. Мечи и сабли IX-XIII вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Москва-Ленинград: Наука. 1971.
9. Древнерусское оружие 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Ленинград: Наука. 1973.

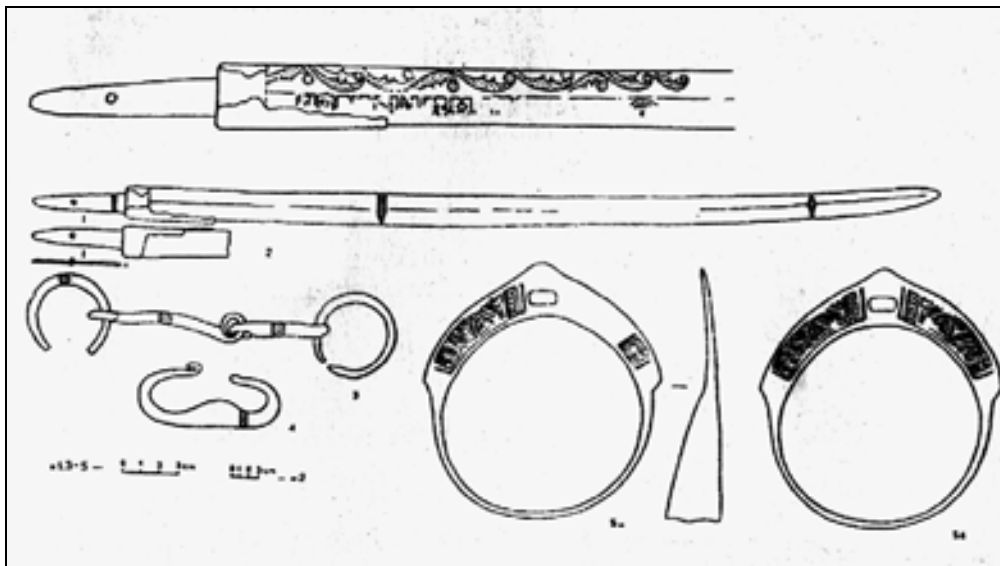
10. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Ленинград: Наука.
11. Кирпичников А.Н., А.Ф.Медведев. 1985. Вооружение // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село: 298-363. Москва: Наука.
12. Коваленко В.П. 1988. До питання про першопочатки Ніжина // Чернігівська обл. наукова конф. з істор. краєзнавства. Тези доповідей: 9-10. Чернігів-Ніжин.
13. Кочуркина С.И. 1981. Археологические памятники Корелы. Ленинград: Наука.
14. Крыганов А.В. 1990. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых восточноевропейских Кожевников // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии: 1-80. Новосибирск: АН СССР.
15. Кубарев В.Д. 1985. Исследования на Алтае // Археологические открытия 1983 года: 215-216. Москва.
16. Ленц Э.Э. 1895. Описание собрания оружия графа С.Д.Шереметьева. Санкт-Петербург.
17. Лесман Ю.М. 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X-XIV вв.) // Материалы по археологии Новгорода: 29-98. Москва.
18. Лихачев Ф.И. 1910. О персидской сабле XVII в. с клинком работы Асаду'ллаха // Известия общества археологии истории, этнографии XXVI (3) : 252-261. Казань.
19. Ляскоронский В. 1892. Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской губ., в урочище Лысяя Гора // Киевская Старина, XXXIX: 263-280. Киев.
20. Макаров Т.И. 1986. Черновое дело древней Руси. Москва: Наука.
21. Медведев А.Ф. 1966. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел) VIII-XIV вв. // Свод археологических источников Е 1-36. Москва: Наука.
22. Плетнева С.А. 1973. Древности Черных Клобуков // Свод археологических источников Е 1-19. Москва: Наука.
23. Полное собрание. 1962. Полное собрание русских летописей // (ред. Е.Ф.Карского). Москва: Восточная литература.
24. 1962а. Полное собрание русских летописей // (ред.Е.Ф.Карского). Москва-Ленинград: Восточная литература.
25. Прохоров В.А. 1877. О древних саблях с греческими, славянскими и другими надписями. Санкт-Петербург.
26. Расовский Д.А. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum, VI: 1-66. Прага. 1940. Половцы. IV. Военная история половцев // Annales de l'Institut Kondakov XI: 96-128. Beograd.
27. Самоквасов Д.Я. 1908. Могилы русской земли. Москва.
28. Срезневский И.И. 1903. Материалы для словаря древнерусского языка III. Санкт-Петербург.
29. Ситий Ю.М. 1991. Давньоруські пам'ятки правого берегу р.Остер в районі м.Чернигова // Питання вітчизняної та зарубжної історії: 15-20. Чернігів.
30. Юджель У. 1988. Исламские мечи и их создатели. Кувейт (на арабском языке).
31. Daabrowska E. 1958, Kurhany Rossawskie // Archeologia III 1956(1): 122-171. Warszawa – Wrocław.
32. ISLAMIC ARMS. 1979. Islamic arms and armour. London.
33. Rahman Zaky R.A. 1965. On Islamic Swords // Studies in Islamic Art and Architecture (in honour of prof. K.A.Greswell).270-291. Cairo: American University in Cairo press.
34. Nicolle D. 1976. Early medieval islamic arms and armour. Madrid.
35. 1981. Islamische waffen. Graz.
36. Seitz H. 1965. Blankwaffen I. Branschweig.
37. Survey) 1939. A survey of Persian art prehistoric times to the present III (ed.A.U.Pope) London,

New-York: Oxford University Press.

38. 1939a. A survey of Persian art from prehistoric times to the present VI (ed.A.U.Pope). London, New-York: Oxford University Press.
39. Tallgren A.M. 1918. Collection Zuoussuilov au Musee National de Finlande II. Helsingfors.

Мал.8. Знахідки озброєння кінного вершника XII-XIII ст., м. Ніжин, вул. Механізаторів. 1-4-наконечники стріл, 5-шило, 6-12-металеві деталі оголів'я коня, 13-16-кістяні деталі лука

Мал.9. Знахідки озброєння кінного воїна XII-XIII ст., м. Ніжин, вул. Механізаторів. 1-2 – шабля та її клеймо, 3 – вуділа, 4 – кресало, 5 – стремена